

»TÓLDALÉK.«

(Egy ismeretlen szótár a nyelvújítás idejéből.)

DR. BARTHA JÓZSEFTÖL.

E szerény czímet egy kis szótár elején olvashatjuk, mely a Magyar Nemz. Múzeum könyvtárában *L. hung.* 67. sz. a. található. Ezen kívül a fővárosi nagy könyvtárak közül még az akadémiában van meg; az egyetemi könyvtárban hiába kerestem. Az akadémiái példányra ugyanezen intézet érdemes főtitkára figyelmeztetett, a kitől az érdekes kis szótár jelen ismertetéséhez is sok becses utbaigazítást kaptam.

Az akadémiái példány tizenketted rétü zsebkiadás, meglehetősen rongált, cziméből is hiányzik az első másfél betű; a múzeumi ellenben széles nyolczadrét alaku, egészen jó állapotban van s elül 4, hátul meg 12 tiszta levél van hozzákötve. A ki bekötötte, úgy látszik, a szótár anyagának későbbi kibővítésére gondolt. Maga a szótár három részre oszlik: első része a tulajdonképeni TÓLDALÉK, ezt követi a Morfalék A' HIBÁK' JOBBÍTÁSÁ-val s végül következik a Szerezd meg.¹ A nyomása mindkét példánynak ugyanaz, még a hibák s ezek kijavítása is teljesen egyező. Valószínű, hogy szerzője a nagyobb alakkal egyidejűleg egy kis zsebkiadást is készítettett szótárából. De ki és mikor? E kérdés első részének, a szerző kivoltának földerítéséről legalább egyelőre le kell mondanunk. A múzeumi példány első lapjának jobb oldali felső sarkára ugyan plajbászszal a *Balogh István* név van feljegyezve, de ez későbbi keletű s valószínűleg a könyv valamelyik birtokosának a neve. Annyi bizonyos, hogy a szerzője nagy híve volt a nyelvújításnak, mert még Barczafalvi Sz. D. »morgadalmas dörgedezésü« szavai közül is igen sokat beiktatott *Tóldalék*-ába. Az 1787-ben megjelent *Szigvárt* végére csatolt szótárból mind átvette a hónapok neveit: *Zúzoros*, *Enyheges*, *Olvanos*, stb. De egyéb szavak közül is jócskán böngészett, s a mint a következő néhány példa eléggé mutatja, legtöbbször szószerint vette át még a szavak magyarázatait is.

¹ Az alábbiakban a szótár második (*Morsalék*) részét *M.* s a harmadikat (*Szerezd-meg*) Szm. jellel idézem.

Szigvárt.

Ábra: A' dolognak külső egéfsz képe, a' mint a' fzemnek látfszik: az az: *Forma*.

Dallítza: Ária, nótának a' neme.

Fellengér: A' Montgolfier' levegő égi hajója, fzekere, vagy laptája.

Toldalék.

Ábra, külső egéfsz képe a' dolognak a' mint a fzem látja: *Forma*.

dallintza: nótának neme: *Aria*.

Fellengér, levegő égi hajó szerké, laptá; *Globus aërostaticus*, a *Montgolfier inventus*.

A *Szigvárt* szótárával való egybevetés első pillanatra azt sejteti velünk, mintha talán a szerző maga Barczafalvi lett volna. Ezt azonban kizárja ama körülmény, hogy ennek szavai közül egy jó részt elmellőz, már pedig ha e szótárt saját új szavainak elterjesztése végett a merész szócsináló szerkesztette volna, akkor bizonyára szavainak minél teljesebb számát igyekezett volna benne összegyűjteni. De nemcsak ezt nem tette, hanem a szótár második (M.) és harmadik (Szm.) részében a Barczafalvi-féle új szavakra már ügyet sem vet s itt alig találunk benne néhány nyelvújításbeli szóra, de annál nagyobb mennyiségben vannak a tájszavak.

Szerzőnk azonban, úgy látszik, nemcsak mástól vett, hanem maga is alkotott néhány új szót. Ilyenek lehetnek a következők, a melyek sem nem tájszavak, sem a nyelvújítóknak ezen időbeli szótáraiban elő nem fordulnak: *bokály* (?): kancsó, pohár; *özvegyleg*: in statu viduali; *szemteni*, *szemleni*: sajdítani, eszmélni; *lelkész*: lelki pásztor: *curatus*. Különösen érdekes ez a legutolsó (lelkész), mely azóta egészen elterjedt s az ezen korbéli szótárak között csak a Sándor I. Toldalék-ában (1808.) fordul elő így: *Lelki vezér*, *lelkész*. Pastor animarum, Sacrorum antistes.

Ezekkel azonban már a szótár keletkezésének idejét is megbolygattuk. A múzeumi példány sarkán kissé megrongált állapotban ezen arany nyomású felírást találjuk: *Appendix ad P. Pápai Dictionar* . . . A kötés egykoru s így a felíratát is ugyanolyannak kell tartanunk, tehát e *Toldalék* a P. Pápai szótárának kiegészítésére készült. A szakemberek e szótár pótlását akkoriban csakugyan mintegy közsükségnek tekintették. E végből készült a *Kisded Szótár* is, a melynek második kiadásához írt előszavában a szerző egész büszkeséggel mondja, hogy »ezen testére kiseded, de mivoltára nézve alkalmas nagyságú szó-TÁRNÁK kezekbe nyújtása után P á r i z P á p a i és M o l n á r Dictionariomára nem nagy fzükség léfzen.« Ezen szükség pótlására keletkezett 1808-ban Sándor István

Toldalék-a is. Csak egy pillantás a mi Toldalékunkba s rögtön világossá lesz előttünk ama célja, a mit már a sarkfelirat is elárul, hogy P. Pápai szótárát igyekezett kiegészíteni a nyelvújítás szóanyagával. Keletkezése idejének meghatározásában tehát legtöbb eredménnyel kecsegtet azon eljárás, ha a nyelvújítás egyéb szótáraival összevetjük.

Azt már láttuk, hogy az 1787-ben megjelent Szigvárt uj szavait jó részben felhasználta. Az is bizonyos, hogy a Kisdéd szótárnak 1784-ben megjelent első kiadása még nem szolgált neki forrásul, mert habár közöl is olyan szavakat, a melyek ebben előfordulnak, de a magyarázatot hozzá sohasem ebből, — hanem a második kiadásból veszi, a mely 1792-ben jelent meg. Ennek adatai között a Toldalék szerzője már alapos böngészetet vitt véghez. Elég lesz erre vonatkozólag bizonyítékul egy pár idézet.

Kisdéd Szótár.

Agyas: makats, makatsos, fejes, konok, agya-fürtt, nyakas, verse-nyes, perlődő, újjat-vonó, stb.

Kutzik: kufzko: sut, kementze' mege, futton, peft mege.

Sunda: rendetlen, tsinatlan, idomtalan, tsúnya, otsmány.

Tsín: mód, rend, fzer, külső tekintet, állapot.

Virgantz: virgontz, furtsa, fürge, fürgentz, eleven, p. o. Ifiú.

Toldalék.

Agyas, makats, konok, nyakas, fejes, agya-fürtt, verfenyes; *Pertinax*, *pervicax*.

Kutzik, kufzkó, futton, kementze peft mege (M.)

Sunda, rendetlen, idomtalan, tsúnya, otsmány (Szm.).

Tfíny, tfíny, mód, rend, fzer, külső tekintet: *Concinnitas*.

Virgantz, virgontz, fürge, fürgentz, eleven, furfta, virgantzoskodó p. o. iffiú.

Egész lapokat lehetne idéznem, de ennyiből is eléggé kiviláglik, hogy a Toldalék szerzője nemcsak anyagot merített Baróti K. Szótárából, hanem sokszor még az írásmódot is egészen szolgálailag követte. Csak egyet említek. A *cs* hangot a K. Szótár *ts*-vel jelöli a Toldalék meg legtöbbször *tf*-vel, de mikor *ez* amabból átír, általában véve megtartja a *ts*-et, mint pl. fönt a *sunda* szó alatt is látható (tsúnya, otsmány).

A legkevésbé sem kételkedhetünk tehát abban, hogy a Toldalék szerzője eleget forgatta a K. Szótárt, sőt az a gondolat sem látszik igen merésznek, hogy mivel ezen utóbbi a Barczafalvi szavait legnagyobb részben mellőzte, ez sarkalhatta leginkább a Toldalék szerzőjét arra, hogy a P. Pápai szótárát Barczafalvi-

nak *türhetőbb* új szavaival is kiegészítse. Ezek után tehát minden nehézség nélkül ama következtetésre kell jutnunk, hogy a Toldalék kétségkívül *Szigvárt* megjelenése (1787.) után s valószínűleg 1792. körül keletkezett, a mikor Baróti Szabó Dávid Kisded Szótára már megjelent.

Ezzel azonban a kis szótár keletkezésének ideje csak egy oldalról van meghatározva, hogy t. i. 1787. előtt semmi esetre sem irhatták; meg kell tehát állapítanunk azon időpontot is, a melyen túl eredetét már nem kutathatjuk. S egy kis körültekintéssel ezt meg is határozhatjuk. — Grossingernek *Historia Physica Regni Hungariae* cz. terjedelmes munkája öt kötetben tárgyalja Magyarország állat- és növényvilágát s ezek közül az I. (emlősök) és II. (madarak) 1793-ban, a III. (halak) és IV. (bogarak) 1794-ben s az V. kötet (növények) 1797-ben jelent meg. Minden egyes kötet végéhez egy kis szótár is van csatolva, melyben az előforduló állatok és növények nevei betűrendes sorozatban vannak elszámálva. És az itt található elnevezésekkel a Toldalék állati nevei meglepően egyeznek. A következő összehasonlítás élenken megvilágítja, hogyan szedegetett a szótáríró egyet-mást a szakember munkájából.

Historia Physica.	Toldalék.
Afpreolus. <i>Pelye, Pölü.</i>	Pelye, pölü: <i>Asprolus. Varius, Variolus</i> (Szm.).
Capreolus. <i>Őz, Őzetske, Zerna.</i>	Zerna, zerge, zeri, őz' olló, őzfi: <i>Capreolus</i> (Szm.).
Gulo, nonnullis Crocuta. <i>Rofomak.</i> I. k. 1793.	Rofomák: <i>Gulo, Crocuta</i> (M.).
Chlorion, Chloris. <i>Zöldike</i>	Zöldike, zöld pinty: <i>Chlorion, Chloris, Vireo</i> (Szm.).
Vireo <i>Zöldike.</i>	Karakatna, karakatonája, nagybúár, búvár-lúd: <i>Colymbus Merganser, Mergus</i> (Szm.).
Colymbus, Mergus. <i>Nagybúár, Búvár, Karakatna.</i>	
Merganser. <i>Búár-lúd, Nagy-búvár.</i>	Vötsök, vitsek, búár: <i>Mergulus Colymbus</i> (M.).
Mergus Mergulus. <i>Búár, vitsek, vötsök.</i>	Pirpió, piripjó, gyúrgyalag: <i>Apiaster, meropos</i> (M.).
Merops, Apiaster. <i>Piripjó, Gyurgyalag.</i>	<i>Fakusz</i> (madár): <i>Pardalus, Charadrius</i> (Szm.).
Pardalus, Charadrius. <i>Fakusz.</i> II. k. 1793.	

Ide kell még soroznunk a következő madárneveket is: *jégmadár, poling, poszáta, gáborka, keletse n v. karoly, remete-veréb, rendike, sirály v. tserkő v. tsüllő v. halászmadár.*

Albus. *Tomojkó. Capito major & minor. Fejes hal, Kartsó ponty. Caphalus seu Capito. Tomojkó Kartsó ponty.*

Asellus, Salpa. *Tőke hal Stockfisch.*

Erythrinus. Rutilus. *Egri. Firis, Veres szárnyu keszeg.*

Phoxinus. *Ökle. Egri.*

Asper. *Tergélye, Butzó.*

Ballerus. *Balin, Telen.*

III. k. 1794.

Tomojkó; kartsó ponty: *Cephalus, Capito* (Szm.).

Tőke hal: *Salpa, Afellus* (Stockfisch).

Egri, firis, veres szárnyú keszeg: *Rutilus* (Szm.).

Firis, egri (hal): *Erythrinus, Rutilus* (Szm.).

Ökle. Egri (hal): *Phoxinus* (Szm.).

Butzó, tergélye (hal): *Asper* (Szm.).

Telen, balin, balind: *Ballerus, Albula* (Szm.).

Ugyanigy állíthatnók össze a következőket: *semlyéng, sőreg, durda, görgötse v. putra, bobalik v. potosz, serintz, dobants, gadótz v. meny-hal, galatza v. galótza, paptetü.* (Szm.)

Acarus. *Atka, Por tetü, Vak tetü.*

Acrida, Acridium. *Kabótza, Lovatska. Apró-fáska.*

Acheta. *Őszi-féreg, Szötskő.*

Cicada. *Őszi-féreg. Kabótza.*

Locusta *Sáska.*

Cassida. *Pais bogár, Kerék bogár.*

Salpilago. *Só-féreg.*

Crino, Comedo *Ebagya. Szőr-féreg.*

IV. 1794.

Atka, bátka, követes homokos porond v. por' tetü, vak tetü: *Acarus* (Szm.).

Vak tetü, atka; por tetü *Acarus. Kabótza, apró sáska, fzötskő, izütyöke: Mantis, Acheta, Gryllus, Cicada, Locusta* (Szm.).

Pais bogár, kerék bogár: *Cassida* (Szm.).

Só-féreg: *Salpilago* (Szm.).

Eb'agja, szőr féreg: *Crino* (Szm.).

Nem folytatom tovább az egybevetést, csak felsorolom azon bogárneveket, a melyek mindakét munkában előfordulnak; ilyenek: *pintze' féreg; bögöly; fűlmászó; malom' féreg, líst' moly, [zipoly; büdös marton, hegedős-, tintzin-, bakszarvú bogár; bíbor-légy, levél-bogár; arany-bogár; arany-darás, tsillám, botbonák, kató, nap' féreg; buga légy, gubats-darás; vízi borju, vízi geleszta,*

fonál-féreg, bél' geleszta, métely; vízi skarapna; lövöldék; liszt féreg, szárnyatlan moly; virág' bogár, földi balha. (Szm.)

A Historia Physica V. kötete a növényeket tárgyalja s 1797-ben jelent meg. Ennek végére a növénynevekből szintén egy kis szótár van csatolva, ezt azonban a Toldalék szerzője már nem használta. Növénynevet nem is sokat sorol fel, és ezek is olyanok, a melyek Grossingernél nem találhatók. Legyen szabad az érdekesebbeket felemlítenem: *buzér fű*: rubia, *deretze*: veronica, *gamandor fű*: trissago, *gerfely szőlő*: uva dactylina, *léstyan fű*, *leveftikom*: ligusticum, *tzembra-fa*: cembra pinus, *virnántz*, *ruta-fű*: peganan.

Mielőtt már most a Toldalék megjelenése idejét közelebről meghatároznók, kettőt kell megjegyeznünk. 1. Lehetetlen feltennünk, hogy Grossinger, mint szakember, a természetrajzi elnevezések megállapítása végett egy ilyen kis ismeretlen szótárra szorult volna, mert akkor nem magyarázhatjuk meg, miért mellőzte a benne található növényneveket. Egyébiránt az idéztem helyek is azt mutatják, hogy a szótáríró használta a szakember művét, mert ennek többféle szétszórt adatait a szótárban legtöbbször egy betű alá vonva találjuk. 2. A Hist. Phys. I—II. kötetéből vett állatnevek a szótár két utolsó részében (M., Szm.) váltakozva fordulnak elő, míg az egy évvel később (1794.) megjelent két (III., IV.) kötet szavai a legutolsó részbe (Szm.) szorultak, a mi a szótáríró szerkesztésében még az időrendet is feltünteti.

Az elmondottak alapján tehát a *Toldalék* az 1787—94. évek folyamán készült s megjelenését az 1794. év végére vagy a következő év elejére kell tennünk.

A megjelenés helyéről, helyesebben a sajtóról, a melyben e kis szótárat nyomták, ép oly keveset tudunk mint szerzőjéről. Csak annyit állíthatunk teljes bizonyossággal, hogy írója a palócz nyelvjárás szókinését nagy mértékben felhasználta s ezért valószínű, hogy valamelyik északmagyarországi városban, talán épen Kassán, az ekkoriban jóhírnek örvendő Ellinger-féle sajtóból került ki. Ezen állításom igazolására legyen szabad a szótárból felsorolnom néhány nyelvészetileg különösen érdekes tájszót: *bak-fitty* (bukfencz), *bakfzekér* (Szm.), *bontz* (czomb), disznó *szaka* (angina, toka), *domó* (Szm., dudorodás), *eslétes* (Szm.), *fartolni*, *gallóka* (Szm. hinta), *gántza* (Szm.), *gombóda* (reszelt tészta), *gomolya*

(édes sajt), *görhe*, *gubits* (Szm.), *guga* (Szm., mirigyos kelés), *hambár*, *héréfz* (Szm.), *herötze* (Szm., forgácsfánk), *izék*, *kalló*, *kamó* (M. és Szm., kampó), *kamólni*, *kankó* (darócz-szűr), *kéfe-fa* (Szm.), *korosma* (Szm., keresztelő ajándék), *kovats* (kavics), *kutzik* (M., tűzhely a kemence előtt), *lemellyed* (lekoppad), *mazúr* (egenus), *ondó* (korpa), *pallag* (parlag), *pamats*, *pandal* (Szm.), *pating*, *pálha* (M.), *pessely*, *rásza* (káposzta plánta), *semereg* (Szm.), *siláp* (Szm., dorong), *szatyíng* (Szm., galand), *szotyog* (Szm., sensim excidit) *ület* (Szm., ülep).

E szavaknak nemcsak a palócz nyelvjárás szóanyagával való tökéletes egyezése lep meg, hanem különösen feltűnik, hogy a szerző a kiírásban legtöbbször a nyelvjárásbeli kiejtést is megtartja, pl. *bontz* (czomb), *hambár* (hombár), *pallag* (parlag), *pessely* (persely), *ület* (ülep). Ebből s az itt fönt elsorolt szavak alapján az igazsághoz nagyon közeljaro valószínűséggel következtethetjük, hogy a *Tóldalék*-ot e nyelvjárásbeli ember írta s kinyomatása is e nyelvjárástól nem messze, talán Kassán történhetett.

Ime az eredmény, mely e könyvecske közelebbi meghatározása tekintetében eddig elérhető. Könyvészetileg nem sok, de a nyelvészet szempontjából épen nem kicsinylendő eredmény, hogy keletkezése idejét és nyelvjárása területét meghatároznunk sikerült. E kis szótár érdekes emléke a nyelvújító törekvéseknek, s mint ilyen figyelmet érdemel, mert nem csekély adalékot szolgáltathat egy olyan szótárhoz, mely a nyelvújításnak egész szóanyagát felölelné, s a milyenre a magyar nyelv teljes szótárának elkészítése előtt okvetetlenül szükség volna.